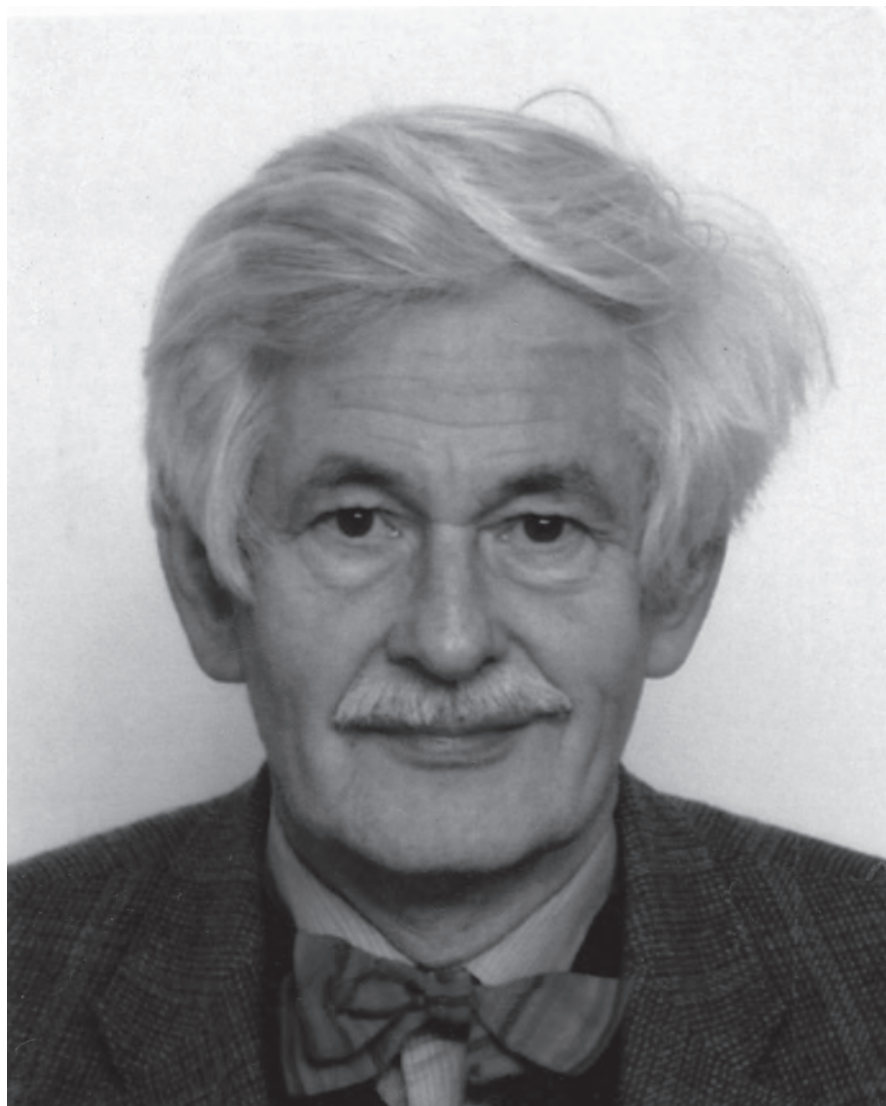

Willem Albert Wagenaar

30 juni 1941 – 27 april 2011

Op 27 april 2011 overleed onze collega Willem Albert Wagenaar, 69 jaar oud, lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie sinds 1991. Daarmee hebben we een man van groot formaat verloren. Willem Albert was een veelvoudig begaafd persoon en, wat belangrijker is, een sympathiek en ten diepste weinig pretentiefus mens. En ook een toegewijd echtgenoot, vader, opa en vriend.

Hij werd op 30 juni 1941 geboren in een creatief oogartsgezin waarin van alles te beleven viel. Zo werd hij al vroeg ingewijd in muziek, poppenkast spelen, tekenen, knutselen, kortom in van alles. Van 1953 tot 1960 bezocht hij het stedelijk gymnasium te Utrecht, waar hij eenmaal doubleerde omdat hij gewoon geen tijd overhield voor schoolvakken. Het ontbrak hem niet aan een speels gevoel van eigenwaarde. Toen hij een keer zonder geldige reden afwezig was bij een proefwerk wiskunde, bracht hem dit het cijfer één. Niet onder de indruk deelde hij zijn beduusde leraar mee dat hij voor de volgende twee repetities een tien ging halen, zodat hij alsnog een zeven op zijn rapport zou krijgen. En aldus geschiedde.

Na het gymnasium dacht iedereen dat hij, in de voetsporen van zijn vader, geneeskunde zou gaan studeren en zich in de oogheelkunde zou specialiseren. Op het laatste moment koos hij tot ieders afgrijzen voor de studie psychologie. Hij kon weinig met de toen dominante fenomenologische traditie in Utrecht, maar raakte al snel geboeid door de psychologische functieleer. Daarbij werd hij vooral gevormd door professor Johannes Linschoten, bij wie hij in 1963 assistent werd. In 1964 trad hij in het huwelijk met Margreet Fischer, de dochter van een oogheelkundige met wie zijn vader veel had samengewerkt. Na de ontijdige dood van Linschoten in datzelfde jaar, solliciteerde hij met succes bij het Instituut voor Zintuigfysiologie TNO te Soesterberg, waar hij op 1 april 1965 aantrad en tot medio 1985 zou blijven. Het Instituut was in 1949 opgericht en uitgebouwd door het ook onlangs overleden Akademielid Maarten Bouman, die de voor die tijd ruime visie had om fysici, ingenieurs, artsen en psychologen interdisciplinair te laten samenwerken in ergonomisch onderzoek. Maarten was terecht overtuigd dat toepassingen fundamenteel onderbouwd moeten worden, waarvoor hij ook ruim gelegenheid bood. Willem Albert kreeg John Michon, Pim Levelt en mijzelf als directe collega's, waaruit hechte vriendschappen ontstonden.

Als geen ander wist hij in die twintig TNO-jaren fundamenteel en toegepast onderzoek met elkaar te verbinden en ook in zijn daaropvolgende Leidse periode bleef de toepasbaarheid van functieleer een centraal motief. Opvallend was het gemak waarmee hij zich in een onderwerp wist in te werken. Op een groot aantal gebieden kon hij zich al snel expert noemen. Hij stond in de pers bekend als 'geheugenprofessor', maar er was veel en veel meer.

Zo ging zijn eerste TNO-project over wijzigingen in de verkeersleiding op Schiphol bij de overgang van de oude naar de nieuwe luchthaven. Daarna hield hij zich bezig met de ontwikkeling van simulatie van scheepsbewegingen bij het invaren van havens en sluizen en het manoeuvreren in nauw vaarwater. Het invaren van sluizen is een hele toer voor de binnenscheepvaart, omdat de breedte van de schepen aan weerszijden van de sluis slechts vijf centimeter ruimte overlaat. Het is dus van belang dat het schip recht de sluis invaart. Wagenaar ontwikkelde daarvoor geleide lijnen die in de simulatie werden beproefd. Bij supertankers gaf de traagheid van de uitvoering van koerswijzigingen en de gebrekkige stabiliteit van de schepen grote problemen. Wagenaar ontwierp een simpel visueel display waarop de huidige en de voorspelde positie en koers van de tanker stonden aangegeven en die zo door de stuurman eenvoudig konden worden bewaakt. Deze ook in de simulator beproefde oplossing verdiende verre de voorkeur boven het plan van ingenieurs om de kiel te verzwaren.

Intussen stond zijn basisonderzoek niet stil. In 1972 promoveerde hij in Leiden bij professor John van de Geer op het proefschrift *Sequential Response Bias*, dat handelde over perceptie en productie van toevallige reeksen, bijvoorbeeld van cijfers of letters. Mensen brengen in een reeks veel meer afwisseling aan dan statistisch toeval voorspelt. Het wordt ook als strijdig met toeval ervaren als een item zich herhaalt of enige tijd niet optreedt. Dit was het begin van zijn werk over subjectieve waarschijnlijkheid en het nemen van beslissingen. In 1973 ging hij met zijn gezin een jaar naar Penn State en hij kwam terug met een serie prachtige studies over de perceptie van exponentiële groei. Mensen hebben het niet door als iets exponentieel groeit. In plaats daarvan extrapoleren ze de toekomst lineair en dat zou de oorzaak zijn dat de samenleving altijd weer verrast wordt in een tijd dat zoveel versneld groeit. Het nemen van beslissingen en het inschatten van waarschijnlijkheden zijn ook de thema's van zijn hoofdstuk, samen met Charles Vlek, in het *Handboek der Psychonomie*. Het onderwerp kreeg een toegepast vervolg

bij TNO-opdrachten over vaardigheid en toeval bij casinospelen, zoals blackjack. Het speelde later ook een rol in zijn werk over menselijk falen, het thema van zijn oratie als buitengewoon hoogleraar te Leiden. In 1974 was hij al benoemd tot hoofd van de afdeling Psychologie bij het Soesterberg Instituut, een functie die hij bleef vervullen tot zijn benoeming te Leiden in 1985 als gewoon hoogleraar in de psychologische functieleer.

Wagenaar wijzigde in Leiden zijn onderzoek omdat hij, naar eigen zeggen, niet met TNO kon concurreren op gebieden waarbij ingewikkelde en dure apparatuur nodig was. Ik vermeldde al zijn bijdragen aan het relatief nieuwe onderzoek over menselijk falen met ernstige gevolgen, zoals bij rampen in een kerncentrale en bij scheepvaart, maar ook bij minder opvallende gevallen van industriële onveiligheid. Hij richtte de Werkgroep Veiligheid op en werd een internationaal erkend expert op dit gebied. Het genoot veel belangstelling van bedrijven als Shell, waar hij adviseur werd, niet alleen voor ad-hoc-problemen maar ook voor onderzoek naar factoren die beslissend zijn bij menselijk falen. Het TRIPOD-systeem is hiervan een goed voorbeeld. Het gaat ervan uit dat een fatale handeling wordt uitgelokt door slechte omstandigheden die ontwerpers of bedrijfsleiding scheppen, zodat mensen op het verkeerde been worden gezet. En zo was hij weer terug bij de ergonomie en de psychologische functieleer.

Zijn tweede onderwerp werd dan inderdaad het menselijk geheugen en de toepassing daarvan met name in de rechtspraak. Dit bracht hem grote nationale bekendheid. In zijn laatste TNO-jaren had hij op dit gebied een uniek experiment uitgevoerd. Dagelijks legde hij de voor hem meest in het oog springende gebeurtenis vast met een aantal gegevens, zoals datum, plaats van de gebeurtenis, eventuele mensen die erbij aanwezig waren en zo nog een paar kenmerken. Dit deed hij minutieus over een periode van zes jaar, waarna zijn herinnering getoetst werd door een collega die hem achtereenvolgende kenmerken noemde, totdat hij zich de gebeurtenis kon herinneren – zo die al herinnerd kon worden. Deze studie werd in 1986 gepubliceerd en was een groot succes. Ook hier zocht hij weer de toepassing.

Zijn optreden in het proces tegen John Demjanjuk in Jeruzalem is algemeen bekend, hij schreef er een monografie over: *Identifying Ivan*. Zo werd hij een bekend getuige-deskundige, waarvan de incestzaak in Epe misschien het meest bekend is. In het totaal trad hij echter op in meer dan duizend gerechtelijke zaken, van criminele en van civiele aard. Een belangrijk element

was altijd de betrouwbaarheid van getuigenverklaringen, maar evenzeer de geloofwaardigheid van verklaringen en bewijsstukken in het algemeen en het gewicht dat politie en rechters daaraan hechten. Postuum verscheen van hem nog een bijdrage in het *NRC Handelsblad* waarin hij de authenticiteit van het beroemde pasje van Demjanjuk ter discussie stelde. Hij publiceerde kritische boeken over de gang van zaken bij de politie en bij de rechtspraak. Die vielen niet bij iedereen in goede aarde. Maar Wagenaar was er de man niet naar om zich daarvan iets aan te trekken. Als er, naar zijn gevoel, dingen fundamenteel fout waren dan werd dat luid en duidelijk gezegd. Een van zijn boeken heeft als titel *Broddelwerk* en dat was voor de betrokkenen natuurlijk niet leuk. Maar ik denk wel dat zijn boodschap doorgedrongen is en dat er inderdaad iets aan het veranderen is. En dat is een belangrijke nalatenschap.

Tot nu toe heb ik het alleen maar gehad over zijn onderzoek. Maar er was meer. Zo was hij een uitstekend docent die de gave had om zijn colleges met simpele en aansprekende voorbeelden te larderen en zijn toehoorders te motiveren. 'Als je op een conferentie een voordracht houdt', vertelde hij zijn studenten, 'moet je er rekening mee houden dat men er zich naderhand niet meer dan drie zal herinneren. Aan jou de taak om één van die drie te zijn.'

Ook bleek hij ook een goed bestuurder. Als afdelingshoofd in Soesterberg deed hij dat er terecht een beetje bij. Maar als decaan van de Sociale Faculteit en vooral als rector magnificus van 1997 tot 2001 lag dat anders en heeft hij duidelijke sporen nagelaten. Hij trad aan in een crisisperiode van het Leidse College en hij speelde een belangrijke rol bij het vinden van een goede marsroute. Verder lukte het hem ondanks veel gefrons een Faculteit der Kunsten binnen de Leidse muren te krijgen, later ondergebracht bij de Geesteswetenschappen. Zijn dagelijks optreden was kleurrijk. Hij woonde soms colleges van collega's bij en inspecteerde dan gedurende de pauze wat studenten hadden genoteerd. In een college waar het koepokvaccin ter sprake kwam, observeerde hij dat iemand had geschreven 'de koe zei boe!', en, zei hij 'dat was natuurlijk niet de bedoeling!' Ooit heeft hij als rector geprekeerd over Psalm 127: 'Als de Heer het huis niet bouwt, tevergeefs zwoegen de bouwlieden'. Ook dat was Willem Albert Wagenaar.

Hoogtepunten in zijn rectoraat waren het eredoctoraat van Nelson Mandela, van wie hij zelf erepromotor was, en het bezoek van de keizer van Japan. De keizer beloonde hem met de onderscheiding 'Grootmeester in de orde van de heilige schat'. Na zijn rectoraat werd hij permanent gast van het

Netherlands Institute for Advanced Study in the Humanities and Social Sciences (NIAS-KNAW), maar de luwte van deze functie lag hem niet. In 2003 werd hij decaan van het Utrechtse University College en in 2004 universiteitshoogleraar, ook in Utrecht. In 2004 werd hij ook bijzonder hoogleraar in de rechtspsychologie te Leiden, mede als waardering voor zijn werk als getuige-deskundige.

Hij zat in een groot aantal besturen en commissies. In zijn TNO-tijd was hij al verbonden aan de Stichting voor Psychonomie, PSYCHON en de internationale vereniging over besliskunde. In zijn Leidse tijd zijn er te veel om op te noemen. Een paar dan maar: De Onderzoeksraad voor de Transport Veiligheid, de Landelijke Expertisegroep Bijzondere Zedenzaken, de Sociaal-Wetenschappelijke Raad van de KNAW en de Adviesraad van het Forensisch Instituut.

U vergist zich als u denkt dat hij het met dit alles volledig bezet was. Wagenaar was namelijk een fervent verzamelaar van toverlantaarns en daarbij behorende plaatjes. Dat leidde al snel tot voorstellingen voor intimi. Later pakte hij het professioneler aan. Ik herinner me dat hij me in 1994 vertelde dat ze gingen verhuizen. 'Jullie gaan zeker kleiner wonen?' vroeg ik, want hun vier kinderen waren aan het uitvliegen. 'Nee,' zei hij, 'we gaan groter wonen!' En, inderdaad, verderop in de Wilhelminalaan in Zeist stond een voormalig verpleegstershuis te koop. Margreet en hij wilden daar een theater met 49 zitplaatsen in bouwen voor regelmatige toverlantaarnvoorstellingen. Het huis moest grondig worden verbouwd, maar dat was voor Willem Albert geen probleem. Heel veel deed hij zelf. Als je hen bezocht moest je niet verbaasd zijn als hij nog een stukje smeedwerk aan het lassen was voor het balkon of dat hij nog een pilaartje voor het theater draaide. De voorstellingen waren een groot succes. Iedereen die er één heeft bijgewoond kan dat getuigen. Zelfs de koninklijke familie heeft een voorstelling bezocht. Willem Albert was natuurlijk zelf een van de voornaamste acteurs. Moest hij daarbij zingen? Geen probleem, dan nam hij zangles. De meeste voorstellingen ontwierp hij zelf met behulp van Margreet, zijn kinderen en schoonkinderen. Maar dat is nog niet alles. De bouw van poppenhuizen, het ontwerpen en vervaardigen van medailles voor zijn kleinkinderen na een bepaald succes; niets was hem te veel. Zelfs niet het lopen van een hele marathon toen hij vond dat hij in gewicht toenam. Hij was een man die je altijd weer wist te verrassen.

U kunt zich de ontsteltenis voorstellen toen in de zomer van 2010 een grote kwaadaardige hersentumor werd geconstateerd. De hoop was om na een operatie nog een goede tijd te kunnen beleven en dat was zeker het geval.

Wagenaar schreef in die laatste maanden nog een paar geschriften waaronder één over de symptomen van zijn hersengezwel en hoe je een goede patiënt kunt zijn. Rond Kerstmis trad hij nog twee keer op in zijn theater. Hij genoot van alle bezoeken van kinderen en vrienden. Margreet heeft in de periode tot zijn overlijden werkelijk heel bijzondere prestaties geleverd. Zijn familie en vrienden herdenken deze bruisende en creatieve man met grote genegenheid. Zoals zijn broer bij de begrafenis opmerkte had hij veel talenten, maar hij heeft ze ook gebruikt. En hij was nooit pretentius – ik heb hem nooit over iets horen pochen of belangrijk doen. Hij bleef in de omgang altijd de speelse kwajongen, en dat maakte hem heel sympathiek. Ik denk dat hij ook zo het liefst herinnerd zou willen worden.